

עבדים בבעלותם של יהודים ונוצרים בירושלים העות'מאנית

עובדיה סלמה

פתח דבר

תופעת העבדות באסלאם היא עתיקת יומין ומהווה המשכה של תופעת העבדות בערב הקדם-אסלאמית ובמזרח הקדום כולו. עם זאת, פעל האסלאם לריכוך היבטיה המוסריים של העבדות על-ידי עיצוב נורמות משפטיות מתאימות. מבחינה עקרונית, ערכו של עבד על-פי האסלאם הוא כערכו של אדם חופשי, וכנשמת האדם החופשי צפויה אף נשמתו לחיי נצח. ברם, בחיי היום-יום מתגלית נחיתותו של העבד, ואין לו אלא לקבלה בצייתנות ובהכנעה. הקוראן רואה הבחנה זו שבין בני-האדם כתואמת את סדר הדברים השמימי, אך מאדיר שוב ושוב את המידות התרומיות ואת הגמול הצפון למשחרר העבדים בעולם הבא.¹

מוסד העבדות באסלאם היה אחד מעמודי התווך של החברה המוסלמית בכל הזמנים. לשיא פריחתו הגיע מוסד זה במדינה הממלוכית, כאשר צבא העבדים שלה עמד בפני צבאות המונגולים והצלבים ויכול להם. במדינה העות'מאנית, חילות האינצ'רים והספאחים (הרגלים והפרשים), שבשיאם שירתו בהם עבדים בלבד, הם שנשארו את נס הכיבושים באסיה ובאירופה גם יחד. לצד תפקידים רמי-מעלה במערכות הצבא והממשל מילאו העבדים תפקידים מגוונים בחיי הכלכלה והמסחר, וכן השתלבו רבים מהם בעבודות שונות במשקי-הבית של אדוניהם.

בספרו 'הציביליזציה הערבית', שנתפרסם לפני כמאה שנה, כתב המלומד הצרפתי לה בון: מצב העבדים במזרח טוב למעשה הרבה יותר ממצב המשרתים באירופה. העבדים מהווים חלק מהמשפחה, לעתים... נישאים הם לאחת מבנותיו של אדונם, ויש בידם להגיע למשרות הבכירות ביותר. במזרח, אין שמץ ממושג ההשפלה כרוך בעבודות, ובצדק אומרים כי העבד במזרח קרוב יותר לאדונו מאשר המשרת אצלנו.²

בכל התקופות נהגו היהודים והנוצרים בעולם המוסלמי להעסיק עבדים. עדויות על כך נשתמרו בארכיונים כרחבי העולם המוסלמי. בירושלים מהווה ארכיון בית-הדין השרעי מקור רב-חשיבות לבחינת תופעה זו.³ ברם, מבין מאות רבות של פסקי-הדין הנוגעים לעבדות בכלל, רק עשרות

* מאמר זה מבוסס על פרק מתוך החיבור 'מוסד העבדות בירושלים העות'מאנית – היבטים חברתיים ומשפטיים', האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, שנכתב בהדרכת פרופ' אמנון כהן.

1 סקירה תמציתית על מוסד העבדות באסלאם ראה: R. Brunschvig, 'Abd', *EP*, 1 (1960), pp. 24-40.
2 G. Le Bon, *La civilisation des Arabes*, Paris 1884, p. 395. לה בון מביא את דברי הנוסע, מר שרם (Charmes), לפיהם 'העבדות במצרים הינה דבר כה נעים, כה טבעי, כה מועיל וכה פורה, עד שהיעלמותה המוחלטת כאן תגרם צער רב' (עמ' 36).

3 גישתי אל פנקסי הסגל, השמורים בארכיון בית-הדין השרעי בירושלים, התאפשרה באדיבותו של שיח' סעד א-דין אל-עלמי, מופתי ירושלים ויושב-ראש המועצה המוסלמית העליונה. על כך יבוא על הברכה. כן נתונה תודתי לפקיד בית-הדין, ובמיוחד לשיח' אסעד אל-אמאם אל-חסיני, לשעבר קאדי רמאללה, אשר הקצו לי מקום עבודה בלשכתם וסייעו לי בכל שנדרש. על ארכיון בית-הדין ראה: א' כהן, יהודי ירושלים במאה השש-עשרה, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-13; הנ"ל, 'ארכיונים תורכיים וערביים כמקור לתולדות יהודי ארץ ישראל

בודדים עוסקים בהעסקת עבדים על-ידי יהודים ונוצרים, ולכן ההסתייעות במקורות אחרים הנה חיונית ביותר לשם קבלת מושג-מה על מקומה של העבדות בקרב עדות החסות. המקורות העומדים לרשותנו אינם מספקים, ולפיכך תיוותרנה שאלות רבות ללא מענה. ההלכה המוסלמית (השְׁרִיעָה) אינה אוסרת על יהודים ונוצרים להחזיק בעבדים, למעט עבדים מוסלמים. במדינה הממלוכית נקבע, כנראה לראשונה, האיסור על אֶהַל אֶדְ'מָה (עדות החסות היהודית והנוצרית) להחזיק בעבדים, תהא דתם אשר תהא.⁴ איסור זה נתקיים גם במדינה

בתקופה העות'מאנית, מקדם ומים, מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, בעריכת י' ברנאי ואחרים, חיפה תשמ"א, עמ' 39-48; כאמל ג'מיל אל-עסלי, ות'איך מקדסיה תאריח'יה, עמאן 1983 (3 כרכים): J.E. Mandaville, 'The Jerusalem Shari'a Court Records: A Supplement and Complement to the Central Ottoman Archives', *Studies on Palestine during the Ottoman Period*, ed. M. Ma'oz, Jerusalem 1975, pp. 517-524; 'A. Mannae', 'The Sijill as Source for the Study of Palestine during the Ottoman Period, with Special Reference to the French Invasion', *Palestine in the Late Ottoman Period*, ed. D. Kushner, Jerusalem 1986, pp. 351-362

4 מ' וינטר, 'יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית', פעמים, 16 (1983), עמ' 17. על החזקת עבדים על-ידי יהודים במצרים הממלוכית ראה: א' אשתור, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, ב, ירושלים תשמ"א, עמ' 228-236. כן ראה: S.D. Goitein, *A Mediterranean Society*, I, Los-Angeles 1967, pp. 130-147; A. Mez, *The Renaissance of Islam*, Patna 1937, pp. 156-169; B. Lewis, 'Race and Colour in Islam' and the Coptic Church, *Encounter*, 35, 2 (1970), pp. 18-36; J.E. Tucker, *Women in Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge 1985, pp. 164-193

מימין: פרש מצבא
הספאדיים. חיתוך-עץ
מסוף המאה הט"ו.
משמאל: חייל מצבא
היאניצי'ארים. חיתוך-
עץ מסוף המאה הט"ו

העות'מאנית, ואכיפתו נשמרה בקפדנות.⁵ הקשחת גישתה של המדינה העות'מאנית נועדה למנוע את האפשרות שבעלי העבדים ישפיעו על עבדיהם להמיר את דתם או אף להתוודע לדת חדשה. נראה שהרגישות בחברה המוסלמית, ולו לשמץ אפשרות של המרה מן האסלאם לדת אחרת, היתה רבה ביותר.

עם זאת, ניתן להצביע על תקופות שבהן גילה השלטון העות'מאני גמישות-מה והתיר החזקת עבדים בידי יהודים ונוצרים. יתר על כן, היהודים נטלו חלק פעיל בסחר העבדים, שהיה מפותח מאוד באימפריה העות'מאנית.⁶ סוחר העבדים (נח'אס) היה מביא את מרכולתו לשווקים ושם מציעה לכל המרבה במחיר.⁷ ידוע על מס בשיעור שישה סלטאנים (מטבע זהב עות'מאני) שהוטל בסוף המאה הט"ו על דמי הקונה עבד (kuffara satilan esirler resmi).⁸ חכירת מס זה בשיטת המקאטעה⁹ היתה בסוף מאה זו בבורסה, בירתה הקדומה של האימפריה, בידי של חוכר-מס (מלתום) יהודי בשם עזריאל בן אליקים.¹⁰ חוכר-מס זה קיבל כ-10 בפברואר 1485 שישה סלטאנים מידיו של אליקים בן יסמאעיל היהודי, עבור שפחה צ'רקסית שקנה כ-3,000 אקצ'יה (מטבע כסף עות'מאני),¹¹ וכן שילמו לו שני שותפים יהודים, יעקב בן כוכו ואשר בן גרשון, מס בשיעור 72 סלטאנים עבור 12 עבדים שקנו.¹²

מדיניות ותרנית זו של השלטון המרכזי נשתנתה במחצית השנייה של המאה הט"ז, ואולי אף קודם לכן. צו שניתן ב-1559, אסר על אהל א-דימה להחזיק אפילו עבדים משוחררים, שנהגו לעתים להישאר בבית אדוניהם לשעבר כתור משרתים.¹³ מיפקד שנערך בעת ההיא בקושטא, העלה כי הגם שמספר היהודים והנוצרים נאמד בכמה עשרות אלפים, הם החזיקו רק 32 עבדים ו-51 משרתות, שהיו שפחות משוחררות. צו אחר, שנשלח לשופט קושטא ב-1575, הורה לו לצוות על אנשי גילדת סוחרי העבדים, שלא למכור עבדים, ולו מבוגרים, ליהודים ונוצרים. כן נאמר בצו שקונה ומוכר שיפרו את הצו צפויים לעונש כבד ביותר — עבודת פרך כמשוטאים (kürekçi) בספינות הצי.¹⁴ ואולם, לקראת סופה של המאה הט"ז חלה שוב תפנית במדיניותו של השלטון העות'מאני. כך עולה מצו שנשלח לשופטי חלב ב-1595. בצו זה לא נאסר על יהודים להחזיק בעבדים, כל עוד נמנו העבדים עם עדות החסות עצמן.¹⁵

- 5 ח' גרבר, יהודי האימפריה העות'מאנית במאות ה-16-17: כלכלה וחברה, ירושלים תשמ"ג, עמ' 14-15, והתעודות המצרונות שם.
- 6 ש' אסף, 'לתולדות הקראים בארצות המזרח', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 222, והערה 89 שם. וראה: הנ"ל, 'עבדים וסחר עבדים אצל היהודים בימי הביניים (לפי מקורות עבריים)', ציון, ד (תרצ"ט), עמ' 91-129, וכן ציון, ה (ת"ש), עמ' 271-280, והערותו למאמר הנ"ל של א"ז אשכלי, 'על סחר עבדים אצל היהודים במזרח', ציון, ה (ת"ש), עמ' 97-98. על סחר עבדים באימפריה העות'מאנית ראה גם: E.R. Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression: 1840-1890*, Princeton 1982
- 7 H. Sahillioglu, 'Slaves in the Social and Economic Life of Bursa in the Late 15th and 16th Centuries', *Turcica*, 17 (1985), p. 50 [להלן: סהיליאולן].
- 8 סהיליאולן, עמ' 85.
- 9 גבייה מוקדמת של המס מהחוכר אשר גבה כתורו את המס מהצדדים לעסקת מכר העבדים.
- 10 שם, שם. 11 שם, שם.
- 12 שם, שם.
- 13 גרבר (לעיל, הערה 5), שם.
- 14 שם, עמ' 14 ותעודה 7. לדבריו, עונש זה — חידושה של האימפריה העות'מאנית — היה העונש הפלילי הנפוץ ביותר בתקופה זו לעבירות חמורות (עמ' 86, הערה 5).
- 15 שם, עמ' 15 ותעודה 29.

בני משפחות שנקנו כעבדים, עליידי משפחת שאהין, מידי מתיישבים אמריקנים בארטס

בשנת 1610 הגיעו יהודי אסתנבול, רבנים וקראים, להסכמה משותפת בינם לבין עצמם בעניין חלוקה צודקת של המס על החזקת עבדים.¹⁶ יצוין, כי היהודים פנו לשלטונות בעקבות איסור מחדש על החזקת עבדים, 'ולבקשתם הוטל מס על משפחות והותר להם להחזיק רק זקנות שאינן ראויות להוליד'.¹⁷ גם במסמך אחר משנת 1689 נמצא שהחזקת עבדים כשלעצמה לא נאסרה על יהודים ונוצרים, אך הוטל עליהם לשלם מס על כך.¹⁸ באותו מסמך הודגש כי יש להקפיד על גבייתו של מס זה, 'כפי שהיה מזמן קדום, על-פי החוק הדתי (שריעה) וחוק המדינה (קאנון)'.¹⁹ נראה, אפוא, שמדיניותו של 'השער העליון' היתה ותרנית לעתים, אף כי להלכה הוקפד כל העת שלא לאפשר ליהודים ונוצרים להחזיק עבדים מוסלמים. המס שהוטל עליהם בא, למעשה, במקום האיסור המוחלט שחל עליהם להחזיק עבדים, שהרי המוסלמים היו פטורים ממנו.²⁰

16 אסף (לעיל, הערה 6, 'תולדות הקראים'), עמ' 222, 238-239.

17 שם, עמ' 222 והערה 92.

18 גרבר (לעיל, הערה 5), עמ' 18 ותעודה 49.

19 שם, שם.

20 שם, עמ' 15.

החזקת עבדים בסנג'ק ירושלים

בירושלים, כמו בערים אחרות, אנו עדים לניסיונות לאכוף את האיסור על מכירת עבדים מוסלמים ליהודים ונוצרים. נראה כי גם כאן רגישותה של החברה היתה רבה. להלן נביא כמה דוגמאות לכך. במקרה אחד, בו הוגשה תביעה מטעם השלטון, זומן לבית-הדין המקומי יהודי רבני, נאתאן בן אל-מעלם שמריל כוהאן בן שמס, שהיה חלפן, כדִינָאן של מושל קהיר. הוא נתבקש להסביר מדוע מכר את עבדו הקורטיקאי, שהתאסלם אך אתמול, לנוצרי קופטי ידוע.²¹ היהודי טען להגנתו, שהמכירה ואף המסירה בפועל של העבד לידי אדונו החדש תמו ונשלמו לפני שהתאסלם, וכי במהלך העסקה נמסרו אף בגדיו של העבד לידי הקונה, עלם בן בתרס.²² הבעלים הנוצרי זומן לישיבה נוספת שערך בית-הדין ושם הודה כי העבד התאסלם לאחר שנמסר לו.²³ לכירור המשפטי במקרה כגון זה היתה חשיבות מרובה, שכן מי שהחזיק בעבד מוסלמי בניגוד לחוק עלול היה להיענש.

במקרה נוסף התלונן נוצרי על נוצרי אחר שהלה העליל עליו בפני הפתח'דא (עוזר ראשי) של מושל ירושלים כי ברשותו שפחה מוסלמית, וזאת מתוך כוונה 'להזיק לו ולחסרו [ממונון]'.²⁴ על מנת להפריך האשמה זו, הובאה השפחה לבית-הדין ואישרה כי היא נוצרייה ולא התאסלמה מעולם.²⁵ במקרה דומה, שבו העידה שפחה על עצמה כי הינה נוצרית,²⁶ בחר הבעלים להבטיח עצמו מראש על כל צרה שלא תבוא, ודאג להשיג מסמך רשמי מבית-הדין המעיד על היותה נוצרייה.²⁷

במקרה אחר הופיע בבית-הדין הארון בן אליאר היהודי עם שפחה מוסלמית בשם האברין, שהיתה בשירותו של יהודי אחר.²⁸ זה האחרון יצא את ירושלים ועזב את שפחתו לנפשה, וכשמצא אותה הארון מחוץ לעיר תפס אותה והביאה לבית-הדין. בית-הדין ציווה עליו למוסרה לכתח'דא 'מכוח היותו אחראי על העבדים הבורחים'.²⁹ לא ברור אם מקרה מסוים זה של החזקת שפחה מוסלמית בידי יהודי היה ידוע לשלטונות, קודם שנעזבה השפחה על-ידי בעליה.

ועוד מקרה: בבית-הדין הופיע הסופ'אשי (קצין השיטור והביטחון) המקומי וביקש לציין ברשומות כי מִרְתָּבֵּא בת יוסף היהודי, אשת אסחק בן יוסף היהודי הרבני המצרי, מחזיקה שפחה מוסלמית לבנה בשם פאטמה.³⁰ משנשאלה מרחבא לפשר הדבר השיבה כי קנתה את השפחה לפני

21 ארכיון בית-הדין השרעי בירושלים, כרך 56, עמ' 571, תעודה 6 (13 מחרם 12/984 באפריל 1576), ועמ' 585, תעודה 3 [להלן: סג'ל]. ראה גם: א' כהן, יהודים בשלטון האסלאם: קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב, עמ' 231-232 [להלן: כהן].

22 סג'ל, שם.

23 שם, שם. בשל אופי המקורות אין בידנו לדעת מה היתה החלטתם של בית-הדין והגורמים המקומיים בעקבות גילוי זה. תפקידו של בית-הדין היה, ככל הנראה, לברר את העובדות ולקבוע את האשמה בלבד, ומשנחבררו, תם תפקידו ומסקנותיו הועברו אל הגורמים שבידיהם הסמכויות לגזור דין ולבצעו. השווה: G.H. El-Nahal, *The Judicial Administration of Ottoman Egypt in the Seventeenth Century*, Chicago 1979, p. 11

24 סג'ל, 66, עמ' 219, תעודה 3 (19 שעבאן 5/994 באוגוסט 1586?), ובלשון המקור: قاصدا بذلك ايذاه وتخصيره.

25 שם, שם, ובלשון המקור: اقرت انها نصرانية على دينها وانها ما اسلمت.

26 שם, 39, עמ' 664, תעודה 3 (25 ד'ו אל-חג'ה 20/989 בינואר 1582), ובלשון המקור: انها رقيقة سيدها حنا بن جرجس الديوان النصراني باقية ما انتقلت عنه.

27 שם, שם.

28 שם, 28, עמ' 323, תעודה 3 1729 (11 ג'מאדא א-ת'יאני 1/991 ביולי 1583).

29 שם, שם, ובלשון המקור: لكونه متكلبا على الابق.

30 שם, 58, עמ' 444, תעודה 3. ראה: כהן, עמ' 232.

שנתיים במצרים, בהיות השפחה כופרת (נהי כאפרה), דהיינו נוצרייה. השפחה הכחישה את הדברים מכל וכל וטענה כי הינה מוסלמית, וכי גבירתה קנתה אותה לפני שש שנים מידי אדם מוסלמי. בבית-הדין חזרה השפחה על השהאדה (העדות), וזה קבע כי הינה מוסלמית לכל דבר. עקב זאת 'הופקעה' השפחה מידי גבירתה (אנתונעת אל-ג'אריה מן יד מרחבא) והושמה במצודת העיר לפיקדון בידי הנזיר (מפקד המצודה).³¹

בעצם אותם ימים נודמנה לירושלים קבוצה של עולי-רגל יהודים מקהיר, ונכבדי המוסלמים הפעילו לחץ חוזר ונשנה למען גירושה מהעיר. בדיון שנערך ב-21 ביוני 1579, יומיים בלבד לאחר הוצאתה של השפחה מידי מרחבא היהודייה, העלו המוסלמים שורת טענות ארוכה כנגד אותה קבוצת יהודים, כגון שהיהודים לובשים לבוש מוסלמי, פוגעים בפרנסת אנשי המקום, ובעצם נסים מפני המגיפה (אל-נבא וא-טאעון) שבמצרים.³² לענייננו טענו הללו, כי היהודים 'שוכים מוסלמיות' (כך!), 'מעסיקים שבויות מוסלמיות', ובידיהם 'שפחות מוסלמיות זולתי פאטמה הנזכרת'.³³ העסקת שפחות מוסלמיות על-ידי יהודים נתפסה אפוא כחזקתן בשבי, מעשה שהוא חמור מכל בחינה שהיא.

למעלה ממאתיים שנה לאחר מכן, במאי 1824, שלח סלימאן אג'א, קאימקאם מדמשק, צו (ב'יורלדו) למתסלם של ירושלים, מחמד בטאל אג'א. בצו הוא הורה לו לכרוך באופן מדוקדק ביותר אם נכונה הידיעה, שלפיה אחד מבכירי השריפים (צאצאי הנביא), מחמד קטינה זאדה, מכר שתי שפחות לנוצרים. הוא הוסיף כי אם תתאמת הידיעה, יהיה עליו להלקותו (ילגם תאדיבה).³⁴ משזומן הנאשם לחקירה בבית-הדין, הוא הכחיש נמרצות את ההאשמה המיוחסת לו, וטען כי אינה אלא ברותה חסרת שחר. על מנת לברר את האמת, ערך הקאדי בדיקה מקפת 'בחשאי ובגלרי', בפרהסיה ובהסת'ר, בקרב העלמאא ונכבדי הר-הבית 'אצל כל גדול וקטן, מפואר ונקלה וכל תושבי האדמות הקדושות', ונתברר לו כי האשמה זו היא אכן 'שקר צרוף וברותה, וכי הוא לא מכר שפחות לנוצרים, לא קנה [מהם], לא שלח [להם], לא הברית, לא לקח ולא נתן, וכי הוא נקי מהאשמה זו... אשר הבלותה נחשפה כשמש בצהרי היום'.³⁵

מתברר אפוא, כי האיסור על החזקת עבדים מוסלמים בידי עדות החסות התקיים לאורך שנים, הקפידו לאוכפו והעובר עליו היה צפוי לעונש. עם זאת, לא חל איסור על החזקת עבדים או משרתים מקרב עדות החסות עצמן. ביחס להחזקת משרתים מוסלמים, נראה שהמדיניות היתה גמישה יותר. להלן כמה דוגמאות.

31 סג'ל, שם. בית-הדין, לאחר שקבע את גובה מזונותיה היומי של השפחה, אישר למפקד המצודה להוציא עבורה סכום כספי ידוע, ולדרוש החזר ממנה או ממי שיימצא חייב את מזונותיה; שם, 58, עמ' 449, תעודה 1.

32 שם, 58, עמ' 444, תעודה 4. ראה בפירוט: כהן, עמ' 121.

33 סג'ל, שם, ובלשון המקור: *وظال مكتمهم وخدموا اسرا مسلمات وتزويوا بزي المسلمين وتظلموا من طائفة اليهود... ومن اسرهم واستخدمهم... في خدماتهم مرفوقات غير فاطمة المزبورة.*

34 שם, 308, עמ' 118, תעודה 2. מתעודה זו עולה בבירור כי אָשראף (דהיינו, צאצאי הנביא) עבריינים נשפטו בבית-הדין. אולם ייתכן כי העובדה, שההוראה להעמיד את מחמד קטינה זאדה לדין יצאה מדמשק, מלמדת כי באורח שגרתי לא נשפטו אֶשראף בבית-הדין. חומרת מעשה העבירה היא שעמדה כנראה בבסיס ההחלטה לשפוט את השריף בבית-הדין דווקא, ולא בפני נקיב אל-אֶשראף. מעניין לציין, כי הקאדי נתבקש להפעיל נגד הנאשם עונש מלקות דווקא. על שיפוט אֶשראף עבריינים מחוץ לכותלי בית-הדין ראה: ע' מנאע, סג'ל ירושלים בין שתי פלישות (1798-1831) — מנהל וחברה, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים 1986 (לא פורסם), עמ' 214-215.

35 סג'ל, 308, עמ' 118, תעודה 2.

שוק עבדים (ציור של הרמן קרצ'מר)

יוסף בן-יעקב בן-יהודה הרבני, המכונה 'קרפס', החזיק שפחה יהודייה רבנית, סארה בת דאוד שמה.³⁶ אשה זו עשתעבדה' לו מרצונה אחרי שלוותה ממנו ארבעים סלטאנים באלכסנדריה, על מנת 'לחלץ את צווארה'.³⁷ (פפאב רקבֶּתְהָא) משביים של אירופיים, שודדיים כנראה.³⁸ השפחה

69

36 שם, 33, עמ' 71 (התעודה משנת 1557).

37 שם, שם, ובלשון המקור: لاچل فكاك رقيتها من الاسر من طائفة الفرنج.

38 כדאי להזכיר כאן, שהיהודים נהגו לתווך בין מדינות מוסלמיות לאירופיות ביחס לשחרור עבדים — בין אם היו שבויי מלחמה, ובין אם נחטפו בים או ביבשה — ולכן זכו להיקרא 'אל-פכאכין', דהיינו המשחררים, המתירים מן הכבלים. ראה: ברונשוויג (לעיל, הערה 1), עמ' 33.

החזירה למשחררה עשרה סלטאנים, ובעבור שאר שלושים הסלטאנים השכירה עצמה כמשרתת צמודה לאשתו, סלטאנה בת אסחק היהודי, 'כמו הדומות לה'.³⁹ במקרה אחר הלווה מרדח'אי בן מנאחים, יהודי גרמני תושב ירושלים, סכום כסף ששיעורו שלושים סלטאנים, לקאתרינה בנת עבד אל-מסיח הנוצרייה, שאותה פגש באדירנה. זו השכירה עצמה תמורתם לשירותה של אשתו למשך שבע שנים רצופות.⁴⁰ שירותה של קאתרינה הוערך כשווה-ערך לשלושה סלטאנים בשנה, ובכית-הדין התייצבו הצדדים על מנת להכריז על פקיעת תוקפו של ההסכם ביניהם, עם החזרתם במזומן של תשעת הסלטאנים הנותרים שקאתרינה היתה חייבת עדיין.⁴¹

במקרה שאירע ב-20 ביוני 1562 שכר יעקב בן אברהים היהודי את 'נפשו' (נָפֶס) של מוסא בן יונס המוסלמי, על מנת שזה ייסע עמו מירושלים לקהיר, ישרת אותו במלאכת קשירת המטען לכהמה ויישא באחריות להובלת שישה מטענים נוספים.⁴² שכרו של המוסלמי נקבע לשמונה סלטאנים. שני סלטאנים הוא קיבל בו במקום, ואת שאר השישה אמור היה לקבל בקהיר.⁴³ גם חידר האומן (אל-מַעְלֵם) היהודי החזיק משרתת יהודייה, חנה שמה.⁴⁴ משרתת (תָאבְעָה) זו גילתה באחד הבקרים, כשהגיעה לביתו, כי אדונה נרצח בשנתו על-ידי שודדים. שיטת השכירות שהודגמה כאן מכונה במקורות 'שכירות גוף ונפש' (אָג'אר נָפֶס נְבִדָן). היא מתאפיינת בכך שהנשכר נתון למרותו הבלעדית של השוכר עד להשלמת המשימה המוגדרת שלשמה נשכר, או עד לתום פרק הזמן שנקבע בחוזה שערכו הצדדים.

שחרור עבדים על-ידי נוצרים

מספר העבדים שהחזיקו הנוצרים עלה, ככל הנראה, על מספר העבדים שהחזיקו היהודים. במקורות אנו מוצאים הדים נרחבים יותר לעסקאות עבדים שונות שערכו נוצרים מאשר לעסקאות כאלה שערכו יהודים.

כך למשל מכר הקאדי של ירושלים לפקיד בכיר ידוע משפחת עבדים נוצרית שלמה, שמוצאה ממלטה.⁴⁵ המשפחה היתה בת שלוש נפשות וכללה אב, אם ותינוקם שהיה עדיין יונק (רְדִיע).⁴⁶ זמן קצר לאחר מכן נמכרה המשפחה בשנית, והפעם לחייט ירושלמי בן העדה היוונית-אורתודוקסית.⁴⁷ ימים ספורים לאחר מכן הופיע בכית-הדין הבעלים החדש עם משפחת העבדים

39 סג'ל, שם.

40 שם, 37, עמ' 520 (תחילת שנות החמישים של המאה ה"ז).

41 שם, שם.

42 שם, 43, עמ' 370.

43 שם, שם.

44 שם, 236, עמ' 46. המונח 'תאבעה' עשוי ללמד כי חנה היתה משרתת ולא שפחה. אבל באותה מידה של סבירות יכול מונח זה לרמוז על היותה שפחה. העובדה שהיא לא התגוררה בביתו של חידר מחזקת את ההשערה כי במקרה שלנו מדובר דווקא במשרתת.

45 שם, 54, עמ' 597, תעודה 3 (תחילת ד'ז אל-קעדה 978/ראשית אפריל 1571). משפחת העבדים נמכרה תמורת 90 סלטאנים.

46 שם, שם.

47 שם, 54, עמ' 597, תעודה 4. משפחת העבדים נמכרה תמורת 90 סלטאנים.

שקנה זה מקרוב, והכריז כי הוא משחררם מעבדות.⁴⁸ לעבד ולשפחה נערכו הליכי שחרור נפרדים, ואילו התינוק לא זכה להליך שחרור נפרד ואף לא הוזכר בהליך השחרור של אחד מהוריו. למרות זאת, נראה שעבר לרשותם של הוריו ולא נשאר תחת חסות אדונו, שכן המגיע לשחרור המשפחה נבע, קרוב לוודאי, מיראת שמים לשמה, ולפיכך אין לשער שהמשחרר חפץ להפריד את התינוק מהוריו.

שחרור עבדים נחשב למצווה דתית בקרב כל העדות, ובכלל זה גם בקרב העדה הנוצרית. במקרה אחד קנה נזיר רוסי מקומי בן העדה היוונית-אורתודוקסית שפחה נוצרית מידי מוסלמי ידוע, ושחררה בו ביום.⁴⁹ בהליך השחרור, שנערך אולי דקות ספורות לאחר הקנייה, הכריז הנזיר במפורש כי הוא עושה זאת 'לשם שמים' (חֶסֶדְתֵּן לְלֵה תְּעָאלָא).⁵⁰ במקרה אחר קנה כסאריה, תרג'מאן הנזירים היווניים-אורתודוקסים, בכספי הנזירים עבד נוצרי בן העדה היוונית-אורתודוקסית, ששמו פיליפיוס.⁵¹ העבד נקנה מידי מוסלמי שקנה אותו באסתנבול בשנת 1714. הוא שירת את הנזירים במשך כשנה וחצי עד שבי-1715 שוחרר 'לשם שמים'. כסאריה, התרג'מאן הנזכר, קנה גם מבנו של מושל מחוז ירושלים לשעבר, חסין פאשא, את 'העבד הלבן, שחוס-העיין, בעל מבנה-הגוף המרובע, ללא חתימת-זקן, הילד הנוצרי ששמו יורי בן ניקולא'.⁵² לא אותר מסמך היכול להעיד על שחרורו של עבד זה, אך ייתכן כי לאחר תקופת עבדות מסוימת שוחרר אף הוא. ומקרים נוספים: נוצרי יווני-אורתודוקסי שחרר את עבדו ניקולא בן מאנון (?), 'לשם שמים';⁵³ יאסף בן קריקור (יוסף בן גריגור) הארמני שחרר את שפחתו הרוסייה כחולת-העיין, אנה, 'לשם שמים';⁵⁴ ארמני אחד ערך תדביר (שחרור צוואתי) לשפחתו שהבאז, גם כן 'לשם שמים' (לוג'יה אללה תעאלא).⁵⁵ במקרה אחר מראשית אפריל 1864 שחרר אל-חואג'ה מנאויל כליסר בן בט'רס, מן העדה הלאטינית את עבדו הכושי, ריחאן בן עבד אללה.⁵⁶ במעמד שחרורו של העבד, שאותו קנה מנאויל מידי חסן אפנדי ג'ודה, אמר: 'שחררתי את עבדי ריחאן הכושי הנזכר והוא הפך חופשי, לאלוהים יתעלה, שחרור שלם, בלתי מותנה בתנאי מתלה (מְעַלְק), במות המשחרר (מְדְבֵר) ובקיום חיוב חוזי (מְפִאֲתֵב)'.⁵⁷

דוגמאות אלה מוכיחות בעליל, כי שחרור עבדים 'לשם שמים' על-ידי עדות החסות לא היה אירוע יוצא דופן; בהליכי שחרור אלו נזכר שם האלוהים כדבר שבשגרה. יתר על-כן, שיטות השחרור שנקטו הנוצרים (תְּעָלִיק, תדביר ומכאכתבה, דהיינו, שחרור מותנה, צוואתי וחוזי, בהתאמה, נוסף כמובן על שיטת השחרור המיידית) היו אותן השיטות שנקטו המוסלמים בשחררם עבדים.

48 שם, 54, עמ' 129, תעודות 2, 3.

49 שם, 54, עמ' 180, תעודה 3 (17 ד' אל-חג'ה 12/978 במאי 1571); עמ' 181, תעודה 1.

50 שם, 54, עמ' 181, תעודה 1.

51 שם, 209, עמ' 109, 466. וזה תיאורו: לבן, גבותיו פרורות, מבנה-גופו מרובע, עיניו כחולות, על פניו חטטים, ממוצא רוסי. לפי המסמך הראשון מחירו היה 252 גרוש אסדי, ואילו לפי השני — 232.

52 שם, 213, עמ' 112. מחיר העבד היה 125 גרוש אסדי.

53 שם, 215, עמ' 29.

54 שם, 254, עמ' 256, תעודה 3. ובלשון המקור: ابتغا لوجه الله الكريم وطلبيا لمرضاته.

55 שם, 254, עמ' 312.

56 שם, 347, עמ' 251, תעודה 3.

57 שם, שם.

לעומת ממצאים אלו, שבהם רווח אזכור שם האלוהים בעת שחרור עבדים בירושלים גם על-ידי דימים, מציין סהיליאולו שמארכיון בורסה עולה, כי בעת שחרור עבדים על-ידי דימים נעשה שימוש 'בביטויים יותר חילוניים, כמו 'למענו הוא' (חֶסְבָּאֲנֻן) או 'בחינם' (מְגִ'אֲנֻן, כְּעִיר שְׂיָא).⁵⁸ הוא מציין עוד, שאין זה סביר כי שיטת התדביר תהיה אחת מדרכי שחרור עבדים על-ידי מי שאינם מוסלמים.⁵⁹ השערה זו אינה עומדת כמובן במבחן המציאות, כפי שהיא משתקפת מממצאי הארכיון הירושלמי. הליך השחרור עצמו בוצע על-פי כללי השריעה, אף כי מדובר היה בנתינים נוצרים, אולם דבר זה אינו מפתיע כלל ועיקר. בדומה למימרה החוזרת ונשנית בהליך שחרורם של מוסלמים, נאמר לגבי עבדים נוצרים, כי הסטטוס המשפטי שלהם הופך להיות כמו זה של נוצרים בני-חורין. אף-על-פי-כן דבק גם בהם ספיח של הנורמה המוסלמית השרעית, שהרי הם נותרו חייבים בנאמנות מיוחדת במינה (נְלָאָא) כלפי אדונם-משחררם, אולם גם בכך אין תימה.⁶⁰

על-פי נורמה זו של ולאא נתהוו בעת השחרור יחסים מיוחדים (clientage) בין הבעלים המשחרר לעבדו המשוחרר, ומכוח יחסים אלו זכאי היה המשחרר לרשת את עבדו המשוחרר.⁶¹ גם מקורות הנמצאים בארכיון בורסה מעידים על קיומה של נורמה משפטית כזו; במקורות אלה היא מכונה 'usubet i sebebiiyye', דהיינו 'ירושה בדרכי עקיפין'.⁶² יודגש, כי זכות ירושה זו עומדת גם לבנו של המשחרר, ואולם צאצאיו של העבד המשוחרר פטורים מתגרת ידה.⁶³

עבדים משוחררים, כהיותם מודעים למשמעותה של נורמה זו, חפצו לעתים למנוע את הנחלת עיזבונם לאדונם הקודם. לשם כך נאלצו לנקוט תחבולות משפטיות שונות, כגון ייסוד אֶנְקָאָף (הַקְדָּשִׁים) והענקת מתנות למקורבים.⁶⁴ פסק-דין שניתן בסוגיה זו, אם כי בעניינו של מוסלמי, מלמד כי נורמה זו לא היתה בגדר 'הלכה ואין מורין בה'. להלן תיאור המקרה:

שפחה משוחררת שבעליה-משחררה הלך לעולמו זה מכבר, נפטרה והותירה אחריה את בן-זוגה.⁶⁵ בהתאם לחוק הירושה המוסלמי זכאי בן-הזוג למחצית העיזבון, ואילו המחצית השנייה מונחלת לטובת בית אל-מאל (אוצר המדינה). על מנת למנוע את העברת מחצית העיזבון לטובת בית אל-מאל, הגיש בנו של משחרר השפחה תביעה נגד מושל ירושלים, ח'סרו בכ ונגד נְאֶטְר אל-מְסַגִּד אל-אֶקְצָא (המפקח על ההקדשים של אל-אֶקְצָא), וטען שכל אחד מהם בנפרד מנסה להשתלט על מחצית עיזבונו, בעוד שלו יש 'זכות אבות נגרת' למחצית עיזבונו של השפחה מכוח ולאא.⁶⁶ ואמנם, לאחר שהוכח כי השפחה אכן היתה שפחתו המשוחררת של אביו, קיבל

58 סהיליאולו, עמ' 52.

59 שם, עמ' 84.

60 סג'ל, 159, עמ' 129, הערה 2. המימרה הרווחת שהיתה מסיימת את הליך שחרורם של אותם עבדים היתה כדלקמן: '... ובהתאם לכך [דהיינו התקיימות הדרישות המשפטיות] הפך יאני [בן קריסתופין] בן-חורין כדוגמת [שאר] הנוצרים בני-חורין, עומדות לו אותן הזכויות העומדות להם ואותן החובות, ואין הוא חייב ולאא [נאמנות] לאף אדם למעט [נטל] הולאא השרעי הרובץ על העבדים המשוחררים לזכות האדונים'. שם, שם (15) ד"ר אל-קעדה 10/978 במאי 1571. השווה במשפט הרומי: מ"א ראבילו, פרקים בדיני חיובים: מן המשפט הרומי אל חוק היהודים החדש, ירושלים 1979, עמ' 34.

61 סג'ל, 61, עמ' 346, תעודה 1.

62 סהיליאולו, עמ' 60-61, 88.

63 שם, עמ' 88. לדבריו, עובדה זו מסבירה את ההיטמעות המהירה של צאצאי עבדים משוחררים בקרב האוכלוסייה המקומית.

64 שם, עמ' 61.

65 סג'ל, 61, עמ' 346, תעודה 1 (16 ד"ר אל-קעדה 3/990 בדצמבר 1582).

66 שם, עמ' 61.

בית-הדין את תביעתו למחצית העיזבון ודחה את טענות באי-כוח הנתבעים.⁶⁷ יצוין, כי בעליה של השפחה שחררה בשלב מסוים ואף נשאה לאשה, אולם בנו, שהיה בנה החורג של אשת אביו, הגיש כאמור את תביעתו לחלק בעיזבון בתור יורש, מכוח זכות הנאמנות העומדת לו כלפיה בגרוא מאביו (אל-נלאא עליהא אל-מנג'ר ד'לכ ל'ה מן נאלדה).⁶⁸

מתברר, אפוא, כי בחברה המוסלמית החוק המהותי שחל על עבדים בשירות המוסלמים חל גם על עבדים בשירות הנוצרים וכנראה גם בשירות היהודים.⁶⁹ אימוצה של מערכת דינים זו הוקל, הודות לדמיון-מה שבין מערכות הדינים של הנוצרים והמוסלמים, וכן עקב כך שנורמות מסוימות שהיו מקובלות אצל המוסלמים, היו מוכרות לנוצרים מהמשפט הרומי.

קיומה של הנורמה השרעית בקרב עדת הנוצרים בא לידי ביטוי מובהק באותם המקרים, שבהם נזקקו הנוצרים לבית-הדין השרעי מתוך אילוצים מעשיים. לנוצרים לא היה, כאמור, קושי לאמץ היבטים שונים של נורמה זו, בין אם נבע הדבר מהשפעת החברה המוסלמית הסובבת אותם, ובין אם היה כורח המציאות. דוגמה לכך היא מקרה שבו הופיע אדם נוצרי בבית-הדין וערך שחרור צוואתי לשפחתו הנוצרית.⁷⁰ בית-הדין אישר את ההליך וציין את התוצאות הנגזרות ממנו, כגון איסור מכירת השפחה על-ידי האדון, זכותו של האדון להמשיך ולנהוג בה כרצונו, חובת הנאמנות שלה כלפיו, ויציאתה לחופשי עם מותו של אדונה.⁷¹ מקרה זה לא היה בודד.⁷²

דוגמה נוספת לחלוקה של הנורמה השרעית על הקהילה הנוצרית באה לידי ביטוי במקרה זה: הממונה על גביית המסים המיועדים לאוצר הסולטאן ניסה להעביר אישה נוצרייה מקרב עדת החבשים לרשות אל-ח'איץ א-שריף (אחוזת הסולטאן), בטענה שהיא שפחה כורחת שאדונה, נוצרי קופטי, נפטר זה מכבר במצרים.⁷³ להגנתה טענה האישה כי היא חופשייה מלידה, בעלה נמצא במצרים, והיא עצמה עלתה לרגל לירושלים בהצטרפה לשיירת הגמלים הנוסעת מקהיר. משלא הצליח התובע להוכיח את דבריו, דחה בית-הדין את טענתו וקיבל את גרסתה של האישה.⁷⁴

התאסלמות כדרך לשחרור

עסקאות קנייה ומכירה של עבדים בין נוצרים למוסלמים היו דבר שבשגרה. אולם לעתים טמן הדבר בחובו סיכון מסוים לנוצרים, שהרי משהתאסלם עבד שהיה בחזקתו של בעלים נוצרי, צפוי היה בעליו לאבדו ללא כל תמורה. דבר זה היה תלוי במידה שבה אכפה המערכת את התקנות בדבר איסור החזקת עבדים מוסלמים על-ידי נוצרים.

במקרה אחד מכר ספאקי (בעל אחוזה פיאודלית) מרמלה שפחה נוצרית קפריסאית לג'רמאנוס בן קונסטנטין, פטריארך עדת היוונים-אורתודוקסים בירושלים.⁷⁵ שפחה זו הופיעה בבית-הדין,

67 שם, שם.

68 שם, שם.

69 על השפעת נורמות שרעיות על הקהילה היהודית בירושלים ראה: כהן, עמ' 123 ואילך.

70 סג'ל, 48, עמ' 1, תעודה 4 (סוף רמדאן 4/972 סוף אפריל 1565).

71 שם, שם.

72 שם, 66, עמ' 283, תעודה 3 (20 שואל 4/994 באוקטובר 1586).

73 שם, 69, עמ' 130, תעודה 1 (20 ג'מאדא אל-אולא 7/997 באפריל 1589). תוארו של הממונה היה:

التذكري المعين لقيض الاموال السلطانية.

74 שם, שם, ובלשון המקור: لا يقبل قوله انها رقيقة والقول قولها انها حرة الاصل.

75 שם, 54, עמ' 495, תעודה 3 (תחילת רמדאן 3/979 סוף ינואר 1572).

ימים ספורים ולכל היותר שבועות מספר לאחר שעברה לבעליה החדש, ביחד עם הסובאשי המקומי, והצהירה כי התאסלמה (אָנְהָא תְּלַפְטֵט בְּאֶשְׁהָאדְתִּין).⁷⁶ בית־הדין אשרר את ההתאסלמות וקבע שחללה להיות נוצרייה.⁷⁷ בדומה לכך 'איבד' גם האומן (אל־מעלם) אבראהים היהודי, האחראי על בית־המטבע במצרים, את שפחתו וכתה שהתאסלמו זמן קצר לאחר הכיבוש העות'מאני בפני הקאדי המאלפי של קהיר.⁷⁸

ייבוא עבדים לירושלים

לא תמיד היו העבדים והשפחות הנוצרים נקנים בירושלים. לעתים היו מיובאים אליה ממקומות מרוחקים.

במקרה אחד קנה אדם נוצרי שפחה נוצרייה מאדם נוצרי אחר המתגורר דרך קבע במצרים.⁷⁹ העסקה נחתמה אף־על־פי שהשפחה היתה עדיין במצרים, והמוכר אמר היה לשולחה לירושלים בלווית בא־כוחו.⁸⁰ במקרה אחר, נקנתה שפחה נוצרייה מאדוניה המוסלמי בדמשק והובאה לירושלים על־ידי בעליה החדש, מוסלמי אף הוא.⁸¹

התאסלמות עבדים בבעלותם של מוסלמים

עבדים ושפחות רבים ממוצא נוצרי אשר התאסלמו בשרתם אדונים מוסלמים, אימצו לעצמם שמות מוסלמיים המסתיימים בתיבות 'אבן(ת) עבד אללה', דהיינו 'בן (בת) עבד האלוהים'. יש לייחס זאת לרצונם של אותם עבדים להיטמע בחברה המקומית, וכן לכך שלנוצרי שקיבל שם פרטי מוסלמי, לא היה נוח להמשיך ולהיקרא בשם אביו, שהיה זר ושובש לעתים קרובות בפני המקומיים. המוצא הסביר היחיד מכך, משלא ניתן כמובן לשנות את שם האב, היה להיקרא 'אבן עבד אללה', שהרי הכול נחשבים עבדי האל. מכאן, שרוב רובם של מי שנקראו בעת ההיא 'אבן עבד אללה', היו עבדים או עבדים משוחררים.

עקבותיה של הבחנה זו נשתמרו בעיקר במסמכים משפטיים, שבהם נודעה לה חשיבות יתרה. כך, למשל, עבד או בן־חורין שהמירו את דתם נקראו 'אחמד' בן עבד אללה מֶהֶתְדִי' (דהיינו 'המונחה באורח מישרים'); לעומת זאת, מוסלמי בנו של מוסלמי בן־חורין נקרא בשם 'אחמד' בן עבד אללה חֶר' (דהיינו 'בנו של עבד אללה המוסלמי בן־חורין').⁸²

ההבחנה האמורה רווחת במקורות שבארכיון בורסה, ואילו המקורות בארכיון הירושלמי מורים על העדפה של שיטה אחרת, המופיעה אף היא במקורות בבורסה. על־פי שיטה זו נזכר היה במפורש שמו של משחרר העבד מיד לאחר אזכור שם עבדו. כך, לדוגמה, היה נפוץ צירוף כמו

76 שם, שם, עמ' 496, תעודה 5 (4 שואל 19/979 בפברואר 1572).

77 שם, שם, ובלשון המקור: ברית عن كل دين بخالف دين الاسلام وبرت عن دين النصرانية ورضيت بالاسلام دينا.

78 רינטר (לעיל, הערה 4), עמ' 17. וראה גם א"נ פולק, 'היהודים ובית המטבעות במצרים בימי הממלוכים ובראשית שלטון התורכים', ציון, א (תרצ"ו), עמ' 29.

79 סג'ל, 69, עמ' 141, תעודה 2 (תחילת ג'מאדא א־ח'יאני 997/סוף אפריל 1589).

80 שם, שם.

81 שם, 54, עמ' 180, תעודה 1 (7 ד'ו אל־חג'ה 2/978 במאי 1571).

82 סהיליאלו, עמ' 61-62.

'אחמד בן עבד אללה מעתיק [ולעתים 'מעתיק', דהיינו 'עבדו המשוחרר של'] מחמד עלי אל-עג'מי.⁸³

לדעת סהיליאולו, ציון שמו של משחרר העבד נועד לשמר את קשר הנאמנות המיוחד (ולא) שבין המשחרר לעבדו, קשר המקנה כאמור למשחרר את הזכות לרשתו.⁸⁴ עם זאת יודגש, כי לעתים זכה העבד להיקרא בשם משפחתו של אדונו-משחררו, ודווקא לאות הערכה והוקרה על נאמנותו ושירותיו הטובים לאדונו.⁸⁵ כך, למשל, עבדו המשוחרר של שיח' עבד אללה אל-ג'והרי זכה להיקרא חסן אג'א אל-ג'והרי אבן עבד אללה, ויועד לתפקיד החשוב של ניהול הווקף שיסדה המשפחה.⁸⁶ דוגמה אחרונה זו, שאינה יחידה מסוגה כלל ועיקר, מראה כי שמירת הזיקה שבין העבד למשחררו לא נועדה בהכרח לפגוע בעבד.⁸⁷

סיכום

מהתמונה המצטיירת לעיל עולה, כי אהל אל-ד'מה בירושלים נהגו להחזיק עבדים ושפחות נוצרים, אך נמנעו מלהחזיק עבדים ושפחות ממוצא מוסלמי. אין בידנו להצביע על מספרם של העבדים שהחזיקו הנוצרים והיהודים, ולא כל שכן על התפלגותם הדתית. התרשמותנו היא כי עבדים אלה לא היו רבים. מסתבר גם, שנוהג זה קנה לו אחיזה בקרב החברה הנוצרית והיהודית בעיקר בראשיתה של התקופה העות'מאנית. מסקנה זו מבוססת על העובדה, כי מן המאה הי"ז ואילך חלה ירידה גדולה מאוד במספר פסקי-הדין שעסקו בעבדים. אמנם, עריכת עסקות מכר עבדים או הליכי שחרור וכדומה במעמד בית-הדין לא היתה תנאי לתקפותם המשפטית והפנייה לבית-הדין נועדה להשיג ביטחון משפטי במישור הראייתי בלבד, אבל דומה כי הסיבה לכך, מקורה בגורמים כבדי משקל הרבה יותר, הראויים לבחינה מדוקדקת. כאן נסתפק בקביעה שהחזקת עבדים על-ידי עדות החסות היתה מצומצמת בהיקפה, וכי לא נודעה לה משמעות חברתית-כלכלית של ממש. עם זאת, את הסיבה לממדיה המצומצמים של התופעה אין לייחס כלל ועיקר למעמדן הכלכלי של עדות החסות, אלא למדיניותו של השלטון המרכזי אשר קבע את האיסור על החזקת עבדים בצוויו השונים והקפיד לאוכפם.

מן הבחינה המשפטית יצוין, כי אותה נורמה משפטית שהסדירה את מעמד העבדים בחברה המוסלמית, הסדירה את מעמדם גם בקרב עדות החסות. דומה שהקלות בה נקלטה נורמה זו בקרבן נבעה מרצונן להשיג ביטחון משפטי בכל פעולותיהן שהיו קשורות בעבדים שהחזיקו. כן יש לייחס משקל לא מבוטל לכך שהמגע הבלתי אמצעי בין עדות החסות לחברה המוסלמית הדומיננטית שבה חיו שנים ארוכות, הביא להטמעת רבים מערכיה של זו בקרבן.

83 סג'ל, 64, עמ' 518, תעודה 2 ועוד.

84 סהיליאולו, עמ' 60.

85 G. Baer, 'The Wakf as a Prop for the Social System', *Social and Economic Aspects of the Muslim Wakf*, eds. G. Baer and G. Gilbar (forthcoming)

86 שם, שם.

87 ראה בהרחבה: P.G. Forand, 'The Relation of the Slave and the Client to the Master or Patron in Medieval Islam', *IJMES*, 2 (1971), pp. 59-66. ראה גם: טאקר (לעיל, הערה 4), עמ' 188-189.

